

ПРОБЛЕМА БІОЛОГІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО В ЛЮДИНІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Ірина Добропас

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна*

Розглянуто співвідношення біологічних та соціальних характеристик особистості крізь призму категорії "гендер" стосовно категорії "стать". Проаналізовано різні підходи розуміння цих категорій. Простежено головні тенденції у тлумаченні співвідношення біологічного та соціального у визначенні гендерної ідентичності людини: від біологічного та соціологічного есенціалізму до варіативної єдності біологічного та соціального.

Ключові слова: гендер, стать, гендерна ідентичність, есенціалізм, феміністичний постмодернізм.

Центральна категорія нової галузі міждисциплінарних знань – гендерних досліджень – "гендер" – стала об'єктом жвавих дискусій та різноманітних тлумачень у західноєвропейських та американських академічних колах, починаючи з другої третини ХХ сторіччя, а в 80–90-их роках на пострадянському інтелектуальному просторі. Дослідженню категорії "гендер" присвячено праці таких відомих теоретиків фемінізму, як Дж. Скот, Р. Брайдоті, Дж. Гаравей, Дж. Батлер, російських вчених: І. Кона, О. Здравомислової, Г. Тьомкіної, С. Ушакіна. Дискусії, що розгорнулися навколо цього поняття, зосередилися на одній проблемі: чи вкорінені соціокультурні характеристики особистості, окреслені поняттям гендер, у біологічних відмінностях між чоловіками та жінками, чи вони зумовлені винятково суспільними чинниками. Важливість проблеми визначається тим, що певна позиція, яку приймає дослідник при її вирішенні, дає змогу визначитися у такому фундаментальному питанні, як проблема ідентичності особистості. Згідно з концепцією біологічного детермінізму, яка була домінуючим пояснюючим методологічним принципом у царині відносин статей до середини ХХ ст., вважалося, що біологічні відмінності визначають особливості соціальної поведінки людей і відповідно мають абсолютний та незмінний характер. Розрізнення понять "sex" (біологічна стать) та "gender" (соціокультурна стать), яке запропонували психолог Р. Столер та ендокринолог Дж. Моні, точно виразила у визначенні гендера відома дослідниця Е. Оуклі: "Стать" (sex) є словом, яке співвідноситься з біологічними відмінностями між чоловіком та жінкою: виразна відмінність у геніталіях, відповідна різниця у репродуктивній функції. "Гендер" (gender) – предмет культури: він співвідноситься із соціальною класифікацією на "маскулінне" та "фемінне", ... має бути визнана не тільки незмінність статі, але й також – різноманітність гендеру" [22, с. 77].

Поява поняття "гендер" пов'язана передусім з тими процесами, що розгорталися в західноєвропейському культурному просторі у зв'язку з виникненням нової світоглядної парадигми, ключовими поняттями якої стали: історичність, контекстуальність, конвенційність. Поняття "гендер", яке, за своєю етимологією, в англійській мові означало граматичний рід, було вдалим методологічним знаряддям для вираження цих трансформацій. Розгортання феміністичного руху стало тим середовищем, в якому визріли необхідні умови для формування такого поняття і, відповідно, смислів, які йому надавалися. Саме у феміністичному дискурсі усвідомили необхідність розробки концептуального апарату, який би став методологічним знаряддям для забезпечення нового теоретичного бачення

суспільства, культури та історії, і який би ґрунтувався на критиці ідеології андроцентризму та патріархатності. Формування поняття "ґендер" у феміністичній теоретичній думці пройшло декілька етапів, на кожному з яких вирішувались певні завдання цього руху. Причина введення самого поняття – необхідність реконструкції уявлень про місце та функції чоловіків та жінок у суспільстві, які тривалий час ґрунтувалися на біологічному детермінізмі. Філософським підґрунтям біологічного детермінізму стала онтологічна традиція, вкорінена ще в античності та підкріплена в Новий час, згідно з якою людина є двоїстою істотою з незмінною природою перед заданістю, що відображається тілесною незмінністю особистості, та її культурно сформованою, мінливою ідентичністю, яка є результатом виховання. Субстанціоналізм (який згодом у критичній рефлексії отримав назву есенціалізму), що виходив із переконання в існуванні незмінної, незалежно існуючої сутності, наклав свій відбиток на процес формування історично першої концепції ґендеру, яка мала яскраво виражений біологізаторський характер. Виразником біологічного детермінізму традиційно вважають З. Фрейда. Його відомий вислів "анатомія – це доля" хоча і пов'язав статі з анатомією, але зазначив, що статі людини не завжди збігається з тією статтю, що дана їй від народження. Усвідомлення такого зв'язку є результатом здатності людини вибирати для відтворення відповідну до його анатомії модель поведінки. Для визначення статі індивіда вирішальну роль відіграє його ідентифікація або з матір'ю, або з батьком. З. Фрейд розвинув ідею, яку ще раніше запропонував австрійський філософ О. Вайнінгер, щодо бісексуальної природи людини [16, с.67]. Ця ідея, пройшовши певну еволюцію, перетворила девіацію на вихідну точку формування статевої ідентичності особистості. У праці "Я та Воно" З. Фрейд говорить про бісексуальність як про "конституційне" для кожного індивіда явище. Причина цього, на його думку, полягає у принципових статевих відмінностях чоловіків та жінок, які беруть участь у вихованні дитини. Ті ролі, які грають мати та батько в процесі виховання дитини, визначають статеву двоїстість її розвитку, що має бути усунена Едиповим комплексом та комплексом кастрації. Біологічний детермінізм зводить феномен статі до рівня статевих практик, рівня сексуальності, позбавляючи її метафізичного статусу та залишаючи осторонь вплив соціальних інституцій на формування сімейного укладу, який визначає характер реалізації сценарію Едипового комплексу. Поняття біологічної статі осмислювалося як незмінне від природи, як таке, що визначає соціально-культурний зміст статі, що надбудовується над біологічно заданою статтю. Природні особливості чоловіків та жінок, які протилежні та які не збігаються за своїми природними характеристиками, З. Фрейд вважав базовими для соціокультурного буття людини.

Фемінізм другої хвилі (особливо на ранніх етапах свого розвитку) зростав на критичній рефлексії ідей фрейдизму. Англійський соціолог Е. Оуклі одна серед перших дослідників соціальної проблематики статі, які відокремили поняття "стать" як сукупність біологічних відмінностей чоловіків та жінок, з якими вони народжуються, та "ґендер" – статеві особливості, статеві ролі, які набувають у процесі соціалізації. Вона запропонувала розрізняти статеві анатомічні та психологічні характеристики, які позначають біологічно чоловіків та жінок та соціально сконструйовані риси чоловічості та жіночості (ґендер), які набувають у процесі становлення чоловіком або жінкою в певному суспільстві в певний час [19].

У феміністичних дискусіях на позиціях біологічного детермінізму, як це не парадоксально, залишилися найбільш революційно налаштовані його прихильниці, які належали до радикального крила феміністичного руху. Радикальний фемінізм проголосив боротьбу за новий суспільний лад, в якому передбачається відокремлене існування жінок від чоловіків та від патріархатних структур суспільства. Головним інструментом пригноблення жінок проголошено сім'ю, в якій жінка потрапляє в сек-

суальне рабство та примусове материнство. За словами П. Еліот та Н. Мендел, “радикальні феміністки потрапили в пастку есенціалізму – чоловіки є чоловіками, а жінки – жінками і не існує способу їх змінити, ...радикальні феміністки несвідомо приймають та пропагандують стереотипи, за знищення яких самі й борються. Як може хтось змінити те, чого не можна уникнути? Жінки ув'язнені в своїх тілах, а отже, біологія є їхню долею” [14, с. 55].

У дискусіях, що точилися у феміністичній теорії з введенням поняття “гендер” (70-80 роки), йшлося не про заміну поняття біологічної статі гендером, а лише про її доповнення цим поняттям. Класичним прикладом нового розуміння співвідношення понять “стать” та “гендер” стала концепція статево-гендерної системи Г. Рубін, яку вона визначає як “сукупність заходів, за допомогою яких суспільство перетворює біологічну сексуальність у продукти людської активності й у яких ці перетворені сексуальні потреби задовольняються” [9]. Гендер, на її думку, – це сукупність соціальних характеристик, що приписують суспільством особі залежно від її біологічної статі, він є “соціально нав'язаним поділом статей”, “продуктом соціальних відносин між статями, які перетворюють самців та самок у чоловіків та жінок” [10, с. 220]. Із цього визначення випливає, що гендер формується на базі біологічної статі, і тому, хоча поняття статево-гендерної системи має обмежити вплив біології, насправді, вона є фундаментом цієї системи. Саме таке трактування біологічного Л. Ніколсон, одна з дослідниць феміністичної теорії, пропонує називати біологічним фундаменталізмом, на відміну від біологічного детермінізму. Дослідниця називає розуміння гендерної ідентичності, що пропонували в межах цієї теорії, “вішаком для одягу”: тілесність розглядають як вішак, на який можна “повісити” різні культурні та соціальні конструкції, такі, наприклад, як особистісні та поведінкові характеристики чоловіків та жінок [18, с. 54]. Говорячи про спільні та відмінні риси біологічного детермінізму та фундаменталізму, Л. Ніколсон зауважує, що біологічний фундаменталізм встановлює закономірний характер зв'язків між гендером та біологічною статтю. Різниця полягає в тому, що, по-перше, біологічне хоча і детермінує культурне та соціальне, але однозначного зв'язку між ними немає, а культурні характеристики мають варіабельний характер. По-друге, завдяки такому підходу можна пояснити не лише те спільне, що об'єднує жінок, але й наявність відмінностей між ними: хоча весь одяг висить на вішаку, але це може бути доволі різний одяг, різного розміру. Тому, хоча позиція біологічного детермінізму дає змогу обмежити владу біологічного в людині, однак, вона не знімає його претензій на субстанційність та самодостатність [23, с. 105].

Відомий російський дослідник С. Ушакін виділяє три типи підходів, що склалися у процесі формування поняття “гендер”, називаючи їх історичними типами фундаменталізму. Вони розрізняються вибором пояснюючого принципу та акцентів, які наголошуються, при розгляді проблеми співвідношення біологічних та соціокультурних чинників у формуванні статевої та гендерної ідентичностей. Говорячи про біологічний фундаменталізм як історично перший, наступний дослідник називає структурно-функціональний фундаменталізм [13, с.93], на основі якого вирости різні соціологічні інтерпретації гендерних відносин. У 1940–1950-их роках американський соціолог Т. Парсонс сформулював положення стосовно функціональності поділу статевої ролі. Таке положення лягло в основу статево-рольового підходу до аналізу гендерних відносин. Згідно з цим підходом, суспільство розглядається як система взаємопов'язаних частин, кожна з яких виконує функцію, що забезпечує стабільність цілого. Система соціальних інституцій, організованих навколо соціальних функцій, регулює соціальні дії та відносини в суспільстві. В сім'ї, що належить до середнього класу в індустріальному суспільстві, утворюється соціальна система, в якій жінка виконує експресивну роль, а чоловік –

інструментальну. Експресивна роль полягає у встановленні внутрішнього балансу в родині, це роль домогосподарки. Інструментальна – полягає у регуляції відносин між сім'єю та іншими соціальними системами, це роль годувальника. Згодом ці ідеї розкритикували феміністичні дослідники. Головні аргументи критики полягали в тому, що зразки сімейних відносин білих американців середнього класу визнають обов'язковою для всіх нормою; не враховують відносини влади та нерівності за ознакою статі; такий підхід не може пояснити причин опору існуючому ґендерному порядку та виключає можливість його зміни; соціальні ролі чоловіків та жінок пояснюють виходячи з природних відмінностей між статями [20, с. 44]. Основою отримання статевої ідентичності вважають соціалізацію, яку розуміють як процес навчання та інтеріоризації, засвоєння та відтворення існуючих норм. Сім'я для Т. Парсонса не лише соціальний інститут, що відтворює унікальні, за своєю неповторністю, особистості, але й механізм, за допомогою якого “універсальні” якості знаходять індивідуальне вираження. Тому процес набування статевої ідентичності ґрунтується на концепції соціальної структури, що задає параметри суспільства в цілому, концепції статевих ролей, що породжуються цією структурою, та концепції соціалізації як засобу засвоєння статевих ролей. Відтворення ролевої моделі розуміють як прагнення індивіда “вписатися” в більш широкий соціальний контекст, в якому статевої ролі мають “фундаментальне структурне значення” та виконують функцію розрізнення. Набування статі є процесом навчання зразком поведінки, що традиційно склалися і трактуються, як чоловічі або як жіночі. При цьому таке навчання пов'язане з механізмом влади – заохоченням та покаранням, які сприяють “правильному” відтворенню інституцій (сім'ї), форм поведінки (статеві ролі), що забезпечують існування цих інституцій. Акцент структурного фундаменталізму на похідному характері статі, її залежності від соціальних систем та функцій, які існують у суспільстві, дав змогу деяким теоретикам розглядати процес статевої диференціації як процес соціальної, а згодом і політичної ієрархізації [3, с.98].

Інше трактування поняття “ґендер” з'являється в більш пізній період другої хвилі фемінізму, коли було усвідомлено, що суспільство формує не лише особистісні та поведінкові характеристики людей, але також способи (про)явлення тілесності та сексуальності. Подальший розвиток понятійного апарату ґендерних досліджень пов'язаний із конструктивістською критикою структурного функціоналізму. Під ґендером тепер розуміють будь-яку відмінність, що конструюється суспільством, відмінність, що має відношення до поділу людей на чоловіків та жінок, включаючи ті ознаки, які відрізняють жіночі тіла від чоловічих [6, с. 261]. Внаслідок такого розуміння ґендеру тіло почали інтерпретувати в соціокультурних контекстах, і біологічну стать вже не могли осмислювати окремо від соціально-культурної статі. Біологічну стать почали розуміти включеною в соціально-культурну стать, ґендер. Про таке розуміння ґендеру писала історик Дж. Скот: “...ґендер є соціальною організацією статевих відмінностей. Але це не означає, що ґендер відображає чи виходить із певних природних або фізичних відмінностей між чоловіками та жінками; швидше, ґендер є знанням, яке створює значення для тілесних відмінностей... Ми не можемо побачити статевих відмінностей інакше ніж у вигляді функції нашого знання про тіло, і це знання не є “чистим”, не може бути відокремленим від широких дискурсивних контекстів” [11, с. 168]. Саме розуміння тіла виявляється культурною інтерпретацією свого часу, культури, цінностей. Тілесність позначається культурними фактами, а не навпаки. ґендер не зводиться до індивідуальних стереотипів свідомості та поведінки, що залежить від поділу на чоловіків та жінок, а залежить від культурної інтерпретації тіла, від розуміння тілесності. Тіло, хоча і залишається важливим елементом у розумінні поділу на чоловіків та жінок, але набуває відмінного витлумачення в різні історичні періоди. Тіло “занурюється” в ґендер, розчиняється в ньо-

му. Тенденцію до елімінації біологічної статі з феміністичного витлумачення ґендеру посилив так званий “лінгвістичний поворот” у соціальній та культурній теорії у другій половині ХХ ст., згідно з яким, межа між “словами та речами” (біологічним та соціокультурним) розмивалася. Відповідно проблематизувався і поділ на біологічну та соціокультурну стать. Теоретики феміністичного руху поділилися на тих, хто наполягав та теоретично обґрунтовував необхідність збереження поділу на біологічну стать та ґендер (В. Плаввуд, Е. Фокс Келер), та на тих, хто наполягав на знищенні такого поділу (М. Гейтенс, Е. Грос).

В основі конструктивістського фундаменталізму лежали ідеї А. Шуца, П. Бергера і Т. Лукмана, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля, які звертали увагу передусім не на макрорівень соціального життя, а на взаємодію людей у конкретних ситуаціях і на ті значення (смилові світи), які організують їхню повсякденність. Ґендерні відносини розглядають як соціально та культурно відтворені в конкретних соціальних ситуаціях.

В теорії ґендерного конструювання ґендер – це складний соціокультурний конструкт, що включає відмінність у ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим, які конструюються суспільством. Це дає змогу говорити про ґендер як про організовану модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, яка характеризує не лише міжособові, але й соціальні відносини в головних інституціях суспільства. Ґендер трактують як базовий вимір соціальної структури суспільства, який поруч з іншими (раса, клас, вік) складає соціальну систему. Соціальне відтворення ґендерної свідомості на рівні індивідів підтримує соціальну структуру, що ґрунтується на ознаці статі. Втілюючи в своїх діях очікування, що пов’язані з їхнім ґендерним статусом, індивіди конституюють ґендерні відмінності й одночасно системи панування-підкорення, що їх зумовлюють. У різних суспільствах чоловіків та жінок не лише сприймають, але й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це ґендерними особливостями в їхніх здібностях та відмінностями в розподілі влади між ними. За словами Дж. Скот, “усвідомлення ґендерної належності – конституюючий елемент соціальних відносин, що ґрунтується на сприйнятті відмінностей між статями, а стать – пріоритетний спосіб вираження владних відносин” [11, с. 150]. Ґендер конструюється через певну систему соціалізації, поділ праці та прийнятні в такому суспільстві культурні норми, ролі та стереотипи. Прийняті в суспільстві ґендерні норми та стереотипи певною мірою визначають психологічні якості (заохочуючи та критикуючи їх), способи та види діяльності, професії людей залежно від їхньої біологічної статі. При цьому ґендерні норми не мають універсального характеру і значно відрізняються в різних суспільствах та культурах. У такому розумінні бути чоловіком чи жінкою означає не володіти певними природними якостями, а виконувати певні ролі.

Отже, поняття “ґендер” не можна звести до поняття “стать” або статево ролевої моделі поведінки, оскільки ґендер охоплює не лише соціальні аспекти статевої відмінностей, їхню природу в індивідуальному або соціальному вираженні, а й аналізує ґендерний зміст традицій, моралі, релігії, мови, мистецтва тощо – будь-якої форми людської діяльності, а також різні способи суспільної організації. Аналіз сукупності чинників соціального впливу на людину може пояснити процес формування статевої ідентичності людини. В теорії соціального конструювання стать виступає як біологічна категорія. Психолог Р. Унгер запропонувала використовувати слово “стать” лише тоді, коли йдеться про спеціальні біологічні аспекти, а поняття “ґендер”, – коли йдеться про соціально-культурні та психологічні аспекти, що формують стереотипи, які вважають типовими для тих, кого суспільство визначає як чоловіка чи жінку. Отже, центр аналізу переноситься на ґендерну детермінацію соціального конструювання статі. Предметом дослідження вже є не стать, а соціум, процес

його впливу на формування статі, що включена в систему соціальних очікувань та приписів, що і визначає самоідентифікацію індивіда через співставлення себе і абстрактного ідеального носія якостей справжніх чоловіків та жінок. Гендер – це сукупність соціальних репрезентацій, “культурна маска” статі; це те, що ми думаємо про стать у межах наших соціокультурних уявлень. Стать і є гендером, тобто тим, що стало статтю в процесі соціалізації людини. Не стать належить людині, а людина – статі, яка, своєю чергою, визначається владою та мовою [19, с. 76]. Конструктивістський фундаменталізм так само, як і біологізаторський, веде до розділення категорій “стать” та “гендер” та надмірної соціологізації гендеру.

Розвиток теорії гендеру в 80–90-их роках призвів до ідеї множинності гендерів. Філософською основою цієї теорії слугували ідеї постструктуралізму і постмодернізму з їхньою зацікавленістю у будь-чому маргінальному, “неструктурованому” і з властивим йому переконанням у методологічній цінності проліферації. Методологічним підґрунтям для руйнації традиційної дихотомії (маскулінність/фемінність) гендерної системи стала концепція деконструкції. Вже, за теорією гендерного конструювання, згідно з якою гендер розуміли як результат взаємодії соціально-культурного та тілесного, припускали існування не лише двох гендерів. Сумніви біологів із приводу існування двох статей, різнорівневність сексуальної організації тіла, складність конструювання біологічної статі – все це дало підставу провести деконструкцію поняття біологічної статі. Стверджували про неправомірність обмежень двома статями та, в принципі, про можливе існування необмеженої кількості статей (з’явилися твердження про наявність чотирьох-шести статей) (Дж. Лорбер) [6, с. 261]. Крім того, не слід забувати, що в 90-х роках ХХ сторіччя поняття “гендер” набуває самостійного значення і виходить за межі фемінізму, зберігаючи генетичний зв’язок із ним. Відбувається розширення предмета досліджень, включення як і суб’єкта, і об’єкта не лише жінок, але й чоловіків.

Д. Гаравей, відома представниця феміністичної епістемології, розкритикувала біологічний фундаменталізм. Дослідниця говорила, що “біологія – це історичний дискурс, а не саме тіло” [16, с. 45]. На думку Д. Гаравей, природна реальність лише окреслює можливості, в межах яких біологічна наука конструює стать [16]. Розуміння біологічної статі значною мірою визначається гендеризованим історичним процесом наукового пізнання та впливом феміністичних ідей. Не лише соціальна стать характеризується мобільністю, змінністю, це також властиво і біологічній статі (на відміну від її трактування представниками біологічного фундаменталізму).

Усвідомлення того факту, що гендерна ідентичність конструюється не окремо від расової, класової, національної ідентичності, а є їхньою складовою частиною, поставило під сумнів твердження, що така ідентичність формується винятково на основі сексуальних відмінностей. Н. Фрезер та Л. Ніколсон проголосили про необхідність прийняття феміністками постмодерної теорії ідентичності, згідно з якою головна увага має бути звернена на “комплексно сконструйовані поняття (conceptions), ...що розглядають гендер як одну з характерних рис серед інших, приділяючи увагу також класу, расі, етнічності, віку та сексуальній орієнтації” [18, с. 52]. Ідея множинності гендерів, яку розвиває Л. Ніколсон у своїй книзі “Гра розуму: від модерну до постмодерну”, викликала бурхливі дискусії.

Прикладом деконструкції поняття “гендер” стає теорія перформативності Дж. Батлер та теорія номадичності Р. Брайдотті. Дж. Батлер у своїй вже класичній праці “Гендерна стурбованість” критикує опозицію стать/гендер, яка мала б виявляти соціокультурну сконструйованість статевих відмінностей, але насправді містить у собі припущення про існування “статі” або “тіла” як того, що передує конструкції. Дж. Батлер відкидає пошуки витоку чи основи. Вона користується поняттям генеалогії, звертаючись до владних механізмів конструювання гендеру та статі. У праці

“Гендерна стурбованість” авторка стверджує, що біологічна стать не є основою соціальної. Вона наполягає на тому, що біологічна стать є продуктом владних відносин. Нарешті, Дж. Батлер вважає, що і біологічна, і соціальна стать продукуються однією владою, яку вона називає гетеросексуальною матрицею або гетеросексуальною гегемонією. А це означає, що проблемою для Дж. Батлер є дослідження владних механізмів породження (продукування) статі. На її думку, гетеросексуальна матриця – це біологічно, медично та сексуально впорядкована влада, яка продукує чоловіка та жінку, кожен з яких є єдністю певних типів біологічного тіла, сексуального бажання та певної соціальної ролі (тіло – бажання – роль). Сексуальні субкультури розривають зв’язок цих елементів, вириваючи людину з бінарної опозиції. І саме в такому розумінні слід трактувати висловлювання М. Вітті “лесбійка не жінка”. Бінаризм, притаманний як біологізаторським, так і соціологізаторським концепціям, є імітацією реальності. “Стать – це наркотик, який замінює реальність” [8, с. 170]. Тому Дж. Батлер пропонує розуміти стать не як суще, а як дію. Стать постійно продукується імітуючим уявленням. Тобто статева ідентичність конституюється перформативно тими жестами, про які думають, як про результат такої ідентичності. Згідно з Дж. Батлер, стать – це такі дії, які створюють таку ідентичність, на яку претендує стать. Вона ставить під знак запитання розрізнення природи та культури. Тіло, замість того, щоб бути “природною” категорією, завжди виявляє себе як сконструйоване певним дискурсом (науки, сексуальності, гендеризованої культури) і ніколи не буває просто тілом. Стверджуючи ідею перформативності статі, дослідниця вважає, що стать імітується та існує завдяки повторенню. Ми є чоловіками та жінками саме тому, що в суспільстві є інститут чоловіків та жінок (що включає в себе і біологічну стать, і гендер). Процеси імітації маскуліності та фемінності постійно здійснюються, продовжуючи своє репродукування. І тому головне питання, на думку Дж. Батлер, полягає не в тому, що ми продукуємо, а який тип влади здійснює те, що ми продукуємо і в що ми віримо [1, с. 45].

У своїй статті “Відгомін фемінізму” Дж. Скот виділила два підходи, що склалися у феміністичному русі стосовно розуміння цієї категорії [12]. На ранньому етапі розвитку феміністичного руху гендер не мав іншого фіксованого значення, крім соціальної статі, а біологічну стать вважали тим фундаментом, на якому вибудовуються гендерні системи, а статеві відмінності вважали наслідком історично варіативних дискурсивних практик. При такому підході приділяли увагу розрізненню статі та гендеру, а також процесу культурного конструювання – припису певних ролей і певних рис залежно від статі. Питання щодо причин біологічних відмінностей не ставилося.

Другий підхід відкинув дихотомію стать/гендер, природа/культура. “Якщо незмінність статі неочевидна, то можливо стать є таким самим культурним конструктом, що і гендер; насправді, за своєю суттю, він завжди був гендером, з чого випливає, що відмінності між статтю та гендером є ілюзією” [21, с. 11]. Дослідження в межах такого підходу стосувалися насамперед питання вироблення та інституалізації стевих відмінностей і ґрунтувалися на постструктуралістській або психоаналітичній теорії. С. Бордо, відомий теоретик фемінізму, критикуючи цей підхід, говорила про безплідність не лише “погляду нізвідки”, погляду об’єктивістського трансцендентного суб’єкта модерну, але й “погляду звідусіль” [15] (постмодерний проєкт). Перспектива пошуку взаємин понять “гендер” та “стать” полягає в уникненні однобічності догматизму радикального фемінізму та релятивізму методологічного анархізму, який пов’язаний з ідеями номадичності, перформативності й множинності гендерів.

Мета введення поняття “гендер” – прагнення подолати головну суперечність теоретичного фемінізму: “примирити тиск у бік різноманітності та відмінності з тис-

ком у бік об'єднання та єдності" [4]. Ґендерні дослідження допомогли уникнути крайнощів одного та другого тиску, вивівши фемінізм на рівень саморефлексії. Щоправда, теоретична спрямованість ґендерних досліджень викликала побоювання, що вони втратять критичне спрямування в розумінні суспільних процесів, і зумовила ту недовіру до них, що існує серед певних феміністичних кіл на Заході. Дехто з критиків розглядав введення цього терміна як експансію англо-американської дослідницької традиції, яка неадекватна досвіду інших культурних традицій та мов, в яких дихотомія стать/ґендер відсутня. Деякі дослідники критикували концепцію ґендеру за недостатній конструктивізм. Так, Дж. Батлер, наприклад, розкритикувала опозицію стать/ґендер як таку, що замість того, щоб виявити культурну сконструйованість статевих відмінностей, вона містить у собі припущення про первинність статі щодо конструкції. Р. Брайдоті в інтерв'ю з Дж. Батлер говорила про те, що поняття "ґендер" видається їй теоретично неадекватним і політично аморфним [2, с. 53]. Більш адекватним, на її думку, є термін "статева (або сексуальна) відмінність", введене в обіг європейськими, передусім французькими дослідницями. Англійське походження терміна "ґендер" зумовлює його культурну специфіку, а отже, неможливість його адекватного перекладу. Крім того, термін "ґендер" не дає змоги, на думку Р. Брайдоті, акцентувати феміністичну тезу щодо чоловічого домінування, оскільки припускає, що чоловіки та жінки побудовані симетрично [2, с. 55].

У доповіді "Фантазії тисячоліття: майбутнє ґендеру в XXI столітті" Дж. Скотт висловила думку, що категорія ґендеру в 70–80-ті роки була корисним знаряддям "розхитування" ґендерних стереотипів. Але зараз ґендер виявив свою історичну обмеженість, тому що в багатьох дискурсах (буденному, політичному, навіть науковому) він став синонімом жіночого, відмінністю між статями, почав збігатися з поняттям "стать". Якщо ґендер співвідноситься лише з культурою, то біологічна стать виявляється співвіднесеною з природничими науками, зокрема з біологією, успіхи якої не враховує конструктивістська теорія ґендеру. Саме на цьому заакцентувала Дж. Скотт, запропонувавши відійти від поняття ґендеру. Вона писала: "Якщо безпосередній досвід починає сприйматися як джерело знань, то в результаті такого підходу погляд окремого індивіду... перетворюється в основу доведення, на якій вибудовується саме пояснення. В результаті сконструйованість самого досвіду, способи формування відмінностей між суб'єктами, принципи структурування їхнього бачення – тобто питання стосовно мови (або дискурсу) та історії залишаються за рамками дискусії. Свідомість досвіду, замість того, щоб стати основою для дослідження історії виникнення відмінностей, їхнього функціонування та способів конституювання суб'єктів, діючих у реальному світі, стають доведенням факту вже існуючого. Саме тому я все менше використовую в своїх працях ґендер, говорячи про відмінності між статями та про біологічну стать як історично мінливу конструкцію" [21, с. 11].

Отже, ґендерні дослідження – це "концептуальний проект фемінізму, в межах якого реалізуються нові можливості, пов'язані з використанням ґендерного підходу, для аналізу владних взаємозалежностей та ієрархій, структур влади і підкорення, систем домінування" [15, с. 139]. Феміністичні та ґендерні дослідження мають історичний та логічний зв'язок. Підкреслюючи його, відома російська дослідниця Г. Брант писала, що з моменту появи терміна "ґендер" у західному суспільствознавстві стало очевидно, що фемінізм, принаймні, в своїй теоретичній самосвідомості переріс етимологію свого слова, що він не лише "про" але й "за" жінок, він за адекватне розуміння життєвої практики людини будь-якої статі, що він здійснив революцію в самопізнанні людини, відкривши, що вона має стать [4].

Отже, розуміння ґендеру в його співвіднесеності зі статтю відрізняється у феміністичних та ґендерних дослідженнях, що зумовлено різними дослідницькими за-

вданнями, які вони перед собою ставлять. Сутність цих відмінностей можна звести до того, що ґендерні студії характеризуються відходом від будь-якого виду есенціалізму, вони розширюють проблемне поле дослідження за рахунок включення чоловічих студій, а також теорій сексуальності та квір-досліджень, а також вирізняються своєю прихильністю до теорії соціального конструювання.

Література:

1. Батлер Дж. Психика влади. – М., 2003. – 156 с.
2. Батлер Дж. Фемінізм под любым другим именем. Интервью с Розой Брайдотти // Гендерные исследования, 1999. – №2. – С. 50–62.
3. Бовуар С. де Друга статья: В 2-х т. – К.: Основы, 2000. – Т. 1. – 385 с.
4. Брант Г. Гендерные исследования в России: особенности и проблемы // <http://www.genderstudies.info>.
5. Вайнингер О. Пол и характер. Мужчина и женщина в мире страстей и эротики. – М.: Форум XIX–XX–XXI, 1991. – 469 с.
6. Коннелл Р. Современные подходы // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. – СПб.: Д. Буланин 2000. – 260–280 с.
7. Лорбер Дж. Хрестоматия к курсу “Основы гендерных исследований”. – М.: МЦГИ / МВШС ЭН, 2000. – 70 – 95 с.
8. Пулькинен Т. О перформативной теории пола Ю.Батлер // Герменевтика и деконструкция. – СПб., 1999. – 170 –180 с.
9. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о “политической экономии” пола // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. – СПб.: Д. Буланин, 2000. – 200 – 258 с.
10. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о “политической экономии” пола // Антология гендерной философии. – Минск, 2001. – 220 – 278 с.
11. Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования, 2000. – № 5. – 150–168 с.
12. Скотт Дж. Отзвуки феминизма // <http://www.owl.ru>.
13. Ушакин С. Поле пола: в центре и по краям // Вопр. философии, 1999. – №5. – 90 – 100 с.
14. Хрестоматия к курсу “Основы гендерных исследований”. – М., 2001. – 50 –64 с.
15. Bordo S. Feminism, Postmodernism, and Gender-Scepticism // Feminism. Postmodernism. Ed. By Linda Nicholson. – New York and London: Routledge, 1990. – 170 p.
16. Haraway D. Primate Visions. Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science. – New York: Routledge, 1989. – 245 p.
17. Lorber J. Beyond the Binaries: Depolarizing the Categories of Sex, Sexuality and Gender. // Contemporary Feminist Theory. A Text. Reader. The Un-ty of W. – Florida, 1998. – P. 15–29.
18. Nicolson L. Interpreting “Gender” // The Play of Reason: From the modern to the post-modern. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1999. – P. 52–55.
19. Oakley A. Sex, Gender and Society. – Oxford, 1972. – 276 p.
20. Parsons T. and Bales R. 1955. Family, Socialization and Interaction Process. – NY: The Free Press. – 344 p.
21. Scott J. Millennial Fantasies: The Future of “Gender” in the 21st Century. Paper presented on May 6, 2000 at the seminar “Production of the Past”, Columbia University. – New York. – P. 11-17.
22. Tuana N.. Re-fusing Nature/Nurture // Hypatia Reborn. Essays in Feminist Philosophy. Ed. By Azizan Y. Al-Hibri and Margaret Simons. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis, 1990. – P. 70 -87.

23. Unger R.K. Making a Difference: Psychology and the construction of gender. – New Haven, CT: Yale University Press, 1988. – 205 p.

**BIOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS OF A PERSONALITY:
A GENDER ASPECT**

Irene Dobropas

*L'viv Ivan Franko National University,
Universytets'ka Str., 1, L'viv, 79000, Ukraine*

The article deals with the correlation of biological and social aspects of a personality from the point of view of "gender" as far as sex is concerned. Different approaches to these notions are considered. The main tendencies of explanation of socio-biological interconnection in forming the gender identity are traced: from the biological and social essentialism to variable unity of biological and social aspects.

Key words: gender, sex, gender identity, essentialism, feminist post-modern theory